

พระไตรปิฎก : ภูมิปัญญาแห่งการเรียนรู้ Tipitaka : Wisdom for Learning

พระมหาวิเชียร ธมฺมวชิโร

หลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนา
คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีล้านช้าง

Phramaha Vichian Dhammavajiro
Bachelor of Arts Program in Buddhist Studies for Development,
Mahamakut Buddhist University, Srilanchang Campus.
E-mail: pmvichian@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อกล่าวถึงพระไตรปิฎกในฐานะที่เป็นศูนย์รวมแห่งภูมิปัญญาต่าง ๆ ทั้งในด้านแห่งความเป็นมนุษย์ มารยาทและการดูแลสุขภาพ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม คำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นวิถีที่มนุษย์ปฏิบัติสืบต่อกันมา ความรู้ด้านภาษาและวรรณกรรม ความรู้ด้านการจัดระเบียบสังคม ความรู้ด้านการประพฤติปฏิบัติตนที่ถูกต้องและแสดงถึงวิถีชีวิตของพระสงฆ์และฆราวาสด้านความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ เสริมด้วยองค์ความรู้แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าด้วยเรื่องของความเป็นแก่นสารแห่งชีวิตที่วนเวียนอยู่กับกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงถือว่าเป็นคลังแห่งภูมิปัญญาที่บุคคลทั้งหลายควรศึกษาเล่าเรียนและนำไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตเพื่อพัฒนาตนเองและสังคม

คำสำคัญ: พระไตรปิฎก; ภูมิปัญญา; วิถีชีวิตมนุษย์

Abstracts

The purpose of the academic article was to describe the Pāli Canon, so-called Tipitaka, as an aggregation of human wisdom, accounting for humankind, courtesy, health care, environmental conservation, belief, custom and tradition and ritual ceremonies. Teachings and principles in the Pāli Canon were generally involved with successive ways of human life, including knowledge on language and literature, social organization, and appropriate self-practice. In addition, the ways of ecclesiastical and householding life on beliefs, customs and traditions, and rites were demonstrated in line with the Buddha's knowledge on the essence of human life, which was in reality under the rule of three characteristics of existence (Tilakkhaṇa in Pāli): impermanence or transiency (Aniccatā), the state of suffering or being oppressed (Dukkhatā) and soullessness of not-self (Anattatā). As a result, Tipitaka was regarded as a bank of wisdom to be studied, learned and applied to all people's living life in order to improve themselves and their society.

Keywords: Tipitaka; Wisdom; Way of Human Life

* วันที่รับบทความ: 1 ธันวาคม 2563; วันแก้ไขบทความ 29 ธันวาคม 2563; วันตอบรับบทความ: 30 ธันวาคม 2563

Received: December 1, 2020; Revised: December 29, 2020; Accepted: December 30, 2020

บทนำ

พระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์ที่บรรจุพุทธพจน์และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา 3 ชุด หรือประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย 3 หมวด กล่าวคือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และ อภิธรรมปิฎก (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), 2559: 111) ทั้งนี้หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระสาวกที่ได้ทรงแสดงและกล่าวไว้ในครั้งพุทธกาลได้มีการนำมารวบรวมเรียบเรียงจัดเป็นหมวดหมู่ในการทำสังคายนานับตั้งแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต) (2559: 111-112) อธิบายไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ว่า พระวินัยปิฎกเป็นประมวลพระพุทธพจน์ หมวดพระวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ พระสุตตันตปิฎกเป็นประมวลพุทธพจน์ หมวดพระสูตร คือพระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่าง ๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา และพระอภิธรรมปิฎกเป็นประมวลพุทธพจน์ หมวดพระอภิธรรม คือ หลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วน ๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์

พระไตรปิฎก เป็นสิ่งที่ทรงคุณค่าทางสติปัญญาของมนุษย์ เพราะเป็นการแสดงถึงหลักธรรม แนวปฏิบัติ เหตุการณ์เรื่องราว และศาสตร์ต่าง ๆ ไว้ ทำให้มนุษย์เข้าใจในวิถีการดำเนินชีวิตตามหลักพุทธธรรม และมีความรู้เหตุการณ์เรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา พร้อมกับมีความรู้เกี่ยวกับศาสตร์ต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับหลักพระพุทธศาสนา ความเข้าใจและความรู้ต่าง ๆ ได้เกิดเป็นภูมิปัญญาของมนุษย์และเป็นข้อคิดเตือนใจในการนำมาใช้ในชีวิตร เป็นไตรปิฎกเป็นแหล่งศึกษาข้อมูลที่ทรงคุณค่าที่สุดแห่งการเรียนรู้ทุกศาสตร์ทุกสาขาวิชาทั้งความรู้ที่เป็นทฤษฎีทางธรรมและทางโลก เป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับผู้ที่จะสืบค้นข้อมูลเรื่องราวแล้วนำมาใช้กับการศึกษาเล่าเรียนทั้งในห้องเรียนและในชีวิตจริง

ในบทความนี้ จึงได้กล่าวถึงสาระสำคัญของพระไตรปิฎกที่กล่าวถึงภูมิปัญญาคือความรอบรู้ ความเข้าใจในหลักคำสอนที่มีความสัมพันธ์กับการดำรงชีวิตของมนุษย์ด้านต่าง ๆ จนทำให้เกิดเป็นภูมิปัญญาแห่งการเรียนรู้และเป็นแนวปฏิบัติขึ้นมาจนถึงปัจจุบัน

ภูมิปัญญาแห่งการเรียนรู้ในพระไตรปิฎก

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ให้ความหมายของคำว่า ภูมิปัญญา ว่าหมายถึง พินิจความรู้ความสามารถ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 826) พระพรหมคุณาภรณ์ (2554: 231) อธิบายไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ว่า ภูมิปัญญา มาจากคำว่า ภูมิ กับ ปัญญา คำว่า ภูมิ หมายถึง พื้นเพ พื้น ที่ดิน แผ่นดิน และคำว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแหยงได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น

ภูมิปัญญาเป็นความรู้และความคิดของมนุษย์ ซึ่งได้รับการถ่ายทอด สั่งสม ปรับปรุง ดัดแปลง และสืบทอดกันมาหลายชั่วบรรพบุรุษ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่ามีคุณค่า ละเอียด ประณีต มีลักษณะแสดงความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของกลุ่มชนหรือชนชาตินั้น ๆ

ภูมิปัญญาในพระไตรปิฎก เป็นองค์ความรู้ที่เกิดมาจากพระปัญญาคือการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ทรงตรัสรู้แล้วนำมาตรัสสอนแก่พระสาวกให้รู้ตามและได้นำไปประพฤติปฏิบัติ ดังนั้น ในพระไตรปิฎกจึงได้บรรจุหลักคำสอนที่เป็นภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ ที่มนุษย์ต้องเรียนรู้ไว้แทบทุกเรื่อง เพราะหลักคำสอนแต่ละเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้น ได้ให้ข้อคิด ข้อปฏิบัติและเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต เมื่อได้ศึกษาให้เข้าใจและรู้ชัดแล้วก็จะเกิดเป็นภูมิปัญญาคือเป็นความรู้ ความสามารถเข้าใจในเรื่องต่าง ๆ ได้อย่างแจ่มแจ้ง แล้วนำมาเป็นแนวทางดำเนินชีวิตของตนเอง ภูมิปัญญาแห่งการเรียนรู้ในพระไตรปิฎกที่นำมากล่าวไว้ในที่ นี้เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับพระสงฆ์และบุคคลทั่วไปประกอบด้วย 4 เรื่อง คือ

1) ภูมิปัญญาแห่งความเป็นมนุษย์

พระไตรปิฎกถือว่าเป็นคัมภีร์ที่ประชาชนทั่วโลกให้ความสนใจศึกษาในหลายองค์ความรู้ ในวงการสมัยใหม่พระไตรปิฎกถือว่าเป็นแหล่งภูมิปัญญาได้เป็นอย่างดี เพราะคุณลักษณะพิเศษที่โดดเด่นอย่างยิ่งคือพระพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเป็นปัญญาที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับมนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม และกระบวนการแสวงหาความรู้และวิธีการคิดทำให้เกิดความรู้ตามความเป็นจริง มองเห็นประโยชน์หลายระดับ มีการสืบค้นเหตุปัจจัยมีการวิเคราะห์แยกแยะ และมีวิธีการคิดแบบมองหาคุณโทษและทางออก (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2541: 142)

ภูมิปัญญาแห่งความเป็นมนุษย์ เป็นรากฐานแห่งภูมิปัญญาทั้งหลายที่มีอยู่ในสังคมมนุษย์ เป็นสิ่งที่หมายรวมถึงทุกอย่างที่มนุษย์ได้กระทำ รู้สึก นึกคิด จินตนาการ สร้างสรรค์ นวัตกรรม เพื่อความดี ความงาม ในการดำรงรักษาเผ่าพันธุ์มนุษยชาติได้อย่างมีคุณค่าแก่โลก (วารัฎฐา ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม อ่างใน กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2545: 325)

ภูมิปัญญาแห่งความเป็นมนุษย์ในพระไตรปิฎกที่จะนำมากล่าวในที่นี้ มี 3 เรื่องด้วยกัน ได้แก่ 1) ภูมิปัญญาด้านภาษาและวรรณกรรม 2) ภูมิปัญญาด้านการจัดระเบียบสังคม และ 3) ภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพ

1.1) ภูมิปัญญาด้านภาษาและวรรณกรรม เป็นชุมทรัพย์ทางปัญญาของภาษาไทย ภาษาเป็นเครื่องมือที่มนุษย์ใช้ในการสื่อสารสื่อความหมายร่วมกันอย่างมีแบบแผน มีระเบียบวิธีการใช้ มีโครงสร้างทางไวยากรณ์และวรรณกรรม ทำให้การสื่อสารภาษามีพลังในการถ่ายทอดความรู้คิด เช่น คุณสมบัติที่เรียกว่า “การอุปมาอุปไมย” โดยขอยกตัวอย่างการเปรียบเทียบปรากฏการณ์ธรรมชาติของมหาสมุทรกับพระธรรมวินัย ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในปฬาราทสูตร อัฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระสุตตันตปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ฉ: 399 – 180) ว่า

“สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ คุ้งไม้สาเกตที่มียักษ นเรพฺ สิงสถิตอยู่ ใกล้เมืองเวรัญชา ครั้งนั้นจอมอสูร ปหาราทะ ได้เข้าไปเฝ้า พระองค์ตรัสถามถึงเหตุที่พวกอสูรอธิมยในมหาสมุทร โดยจอมอสูร กราบทูลว่า พวกอสูรอธิมยใน 8 เรื่องของมหาสมุทร ดังนี้ 1) มหาสมุทรลาด ลุ่ม ลึก ลงไปโดยลำดับ หาได้ โกรกชันเหมือนเหวไม่ 2) มหาสมุทรไม่เคลื่อนเต็มเปี่ยมอยู่เสมอ ไม่ล้นฝั่ง 3) มหาสมุทรไม่เคลื่อนด้วยซากศพ เพราะคลื่นจะซัดเอาซากศพเข้าหาฝั่ง ให้ขึ้นบกทันที 4) แม่น้ำสายใหญ่ ๆ บางสาย คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุ นนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรวุ แม่น้ำมที แม่น้ำล้นแต่ไหลไปถึงมหาสมุทร พอถึงมหาสมุทรแล้วก็ไม่เหลือชื่อเดิม ไว้ แต่กลายเป็นมหาสมุทรเท่านั้น 5) แม่น้ำทุกสายในโลก ย่อมไหลไปรวมยังมหาสมุทรและสายฝนจากอากาศ ตกลงสู่มหาสมุทร มหาสมุทรก็ได้ปรากฏว่าพร่องหรือเต็มเพราะน้ำนั้น ๆ 6) มหาสมุทรมิรสเดียว คือ รสเค็ม 7) มหาสมุทรมิรตนะมากมายหลายชนิด ในมหาสมุทรมิรตนะเหล่านี้ คือ แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังข์ ศิลา แก้วประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม มรกต และ 8) มหาสมุทรเป็นที่พำนักอาศัยของพวกสิ่งมีชีวิตใหญ่ ๆ และ สิ่งมีชีวิตในมหาสมุทรมีดังนี้ ปลาติมิ ปลาติมิงคละ ปลาติมิรคละ พวกอสูร นาค คนธรรพ์ แม้ที่มีร่างกาย ประมาณ 100 โยชน์ 200 โยชน์ 300 โยชน์ 400 โยชน์ ก็มีอยู่

จากนั้นจอมอสูร ปหาราทะ ได้กราบทูลถามถึงเหตุที่ภิกษุทั้งหลายอธิมยในพระธรรมวินัยนี้ และ พระองค์ตรัสว่า ภิกษุยอมอธิมย 8 เรื่องในพระธรรมวินัยนี้ คือ 1) ในพระธรรมวินัยนี้ มีการศึกษาปฏิบัติไป ตามลำดับ มีการกระทำไปตามลำดับ มีการปฏิบัติไปตามลำดับ มิใช่จะมีการบรรลุหรือผลโดยตรง 2) สาวก ทั้งหลาย ไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทที่บัญญัติไว้ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต 3) บุคคลผู้ทุศีล มีบาปกรรม มีสมาจารไม่ สะอาด น่ารังเกียจ ปกปิดกรรมชั่ว มิใช่สมณะ แต่ปฏิญาณว่าเป็นสมณะ มิใช่ผู้ประพฤติดิพรมจรรย์ แต่ ปฏิญาณตนว่าพระพฤติพรมจรรย์ เน่าใน ชุ่มด้วยราคะ เป็นเพียงดังหยากเยื่อ สงฆ์ยอมไม่อยู่ร่วมกับบุคคล นั้น ประชุมกันยกวัตรเธอเสียแล้วทันที แม้เขาจะนั่งอยู่ท่ามกลางภิกษุสงฆ์ก็จริง ถึงกระนั้น เขาก็มีชื่อว่า ห่างไกลจากสงฆ์ พระสงฆ์ก็ห่างไกลจากเขา 4) วรรณะ 4 เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ออกบวช เป็นบรรพชิตในพระธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละนามและโคตรเดิมเสีย ถึงความนับว่าเป็นสมณะ ศากยบุตรทั้งนั้น 5) แม้ภิกษุเป็นอันมากจะปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุก็ได้ปรากฏว่า พร่องหรือเต็มด้วยภิกษุนั้น 6) พระธรรมวินัยนี้มีรสเดียว คือวิมุตติรส 7) พระธรรมวินัยนี้มีรตนะมากมายหลาย ชนิด รตนะในพระธรรมวินัยนี้มีดังนี้ คือ สติปัฏฐาน 4 สมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 อริยมรรคมีองค์ 8 และ 8) พระธรรมวินัยนี้ก็เป็นที่พักอาศัยของสิ่งมีชีวิตใหญ่ ๆ สิ่งมีชีวิตในพระธรรมวินัยนี้ มี ดังนี้ พระโสดาบัน ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล พระสกทาคามี ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อกระทำให้ แจ้งซึ่งสกทาคามีผล พระอนาคามี ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งอนาคามีผล พระอรหันต์ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อ ความเป็นพระอรหันต์”

นอกจากนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายหลักธรรมด้วยการใช้อุปมาอุปไมย ทำให้เข้าใจชัดเจนขึ้นไว้ใน คัมภีร์อังกุตตรนิกาย เช่น เปรียบพระบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา เหมือนขาวนาปรับพื้นที่นา หว่านกล้า และไข น้ำ เปรียบสามีภรรยา คนหนึ่งดีอีกคนหนึ่งไม่ดี เหมือนศพออยู่กับเทพ (หรือผีกับเทวดา) ถ้าดีสองคนก็เหมือน

เทพอยู่กับเทพ ถ้าเลวทั้งคู่เหมือนผีอยู่กับผี เปรียบคนดีกับคนชั่วอยู่ห่างไกลกันเหมือนฟ้ากับดิน ผึ้งนี้กับผึ้งโน้น พระอาทิตย์ขึ้นกับพระอาทิตย์ตก เปรียบคนล้มเหลวทั้งทางโลกและทางธรรมเหมือนคนตาบอด คนประสบความสำเร็จทางการดำเนินชีวิตแต่ไร้ศีลเหมือนคนตาเดียว คนที่สมบูรณ์ทั้งสองด้านเหมือนคนสองตา เปรียบคนดีแต่พูด แต่ไม่ทำ เหมือนฟ้าร้องฝนไม่ตก คนทำด้วยพูดด้วย เหมือนฟ้าร้องฝนตกด้วย เปรียบคนโกรธง่าย หายเร็วเหมือนรอยขีดบนดิน คนโกรธง่ายหายช้าเหมือนรอยขีดบนแผ่นหิน คนไม่มักโกรธเหมือนรอยขีดในน้ำ เปรียบคนไม่มีคุณธรรมเหมือนคนจน คนทำชั่วเหมือนการกั๊กหนี้ คนทำชั่วและปกปิดไว้เหมือนการเสียดอกเบี้ย คนทำชั่วถูกนิทานตำหนิเหมือนถูกท้วงหนี้ คนทำชั่วได้รับความเดือดร้อนใจเหมือนถูกตามตัว คนทำชั่วได้ผลกรรม เหมือนคนเป็นหนี้ถูกฟ้องร้องและตัดสินจำคุก เป็นต้น (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2553: 234 – 235)

และในคัมภีร์ธรรมบท ขุททกนิกาย ได้เห็นภูมิปัญญาการสอนธรรมด้วยภาษาที่เป็นการอุปมาอุปไมยได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะในตัวคาถา คำอุปมาอุปไมยสั้น แต่ให้ภาพชัดเจน เข้าใจง่าย เช่น

- ความทุกข์ติดตามคนชั่ว เหมือนล้อเกวียนหมุนตามรอยเท้าโค
- ความสุขติดตามคนดี เหมือนเงาตามตัว
- คนร้ายคนบริสุทธิ์ บาบไม่พันตัว เหมือนขัดฝุ่นทวนลม ฝุ่นจะกลับเข้าหาตัว
- ชรามรณะไล่ต้อนชีวิตคน เหมือนเด็กเลี้ยงโคต้อนโคไปหากิน
- กิเลสค้นหาไม่ค้างใจพระอรหันต์ เหมือนหยาดน้ำตกจากใบบัว
- บัณฑิตไม่หวั่นไหว เพราะคำนินทาและสรรเสริญ เหมือนภูเขาส่งเสียงเพราะแรงลม
- คนมีราคะ กิเลสติดในรูป รส กลิ่น เสียง เหมือนลูกโคยังไม่หย่านม ติดแม่
- ตัณหาที่ถอนไม่ได้เหมือนงอมงามได้อีก เหมือนต้นไม้มียังไม่ถอนรากทิ้ง
- คนประมาททั้งคนคนประมาทไว้ห่างไกล เหมือนม้าฝีเท้าเร็วทั้งม้าแกลบ
- ผู้คัดค้านคำสอนของพระอริยเจ้าทำลายตนเอง เหมือนขุยไฟฆ่าตัวไฟ ผลกล้วยฆ่าตัวกล้วย
- ราคะ โทสะ โมหะ ทำให้เสียคน เหมือนหญ้าที่ให้น้ำเสียหาย
- ความชั่วไม่มีอิทธิพลแก่คนไม่ทำชั่ว เหมือนมือไม่มีแผลจับต้องยาพิษได้
- คนชั่วไม่เด่น เหมือนลูกศรที่ยิงเวลากลางคืน
- คนโง่ไม่รู้สพระธรรม เหมือนจวกไม่รู้สแกง
- ใจคนดินรนด้วยอำนาจกิเลส เหมือนปลาถูกโยนขึ้นบกดินรนหาน้ำ เป็นต้น (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2553: 264 – 265)

จากข้อความที่กล่าวมานี้ ได้เห็นภูมิปัญญาด้านภาษาและวรรณกรรมในพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในลักษณะของการอุปมาเปรียบเทียบให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจในหลักคำสอนได้ง่ายขึ้น ซึ่งพระองค์ได้ทรงใช้จิตวิทยาและทรงมีพระพุทธปฏิภาณที่ยากจะหาผู้ใดในโลกเหมือน

1.2) ภูมิปัญญาด้านการจัดระเบียบสังคมมนุษย์ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับกฎเกณฑ์ ระเบียบ ข้อบังคับ และหลักปฏิบัติของมนุษย์ในสังคมที่อยู่ร่วมกัน ในพระวินัยปิฎกได้แสดงถึงศีลที่เป็นข้อห้ามมิให้พระภิกษุล่วงละเมิด อันเป็นเกราะในการครองตน พระวินัยเป็นกฎข้อบังคับ ที่มีลักษณะเป็นกฎหมายของสังคมสงฆ์ ให้งดเว้นการกระทำและอนุญาตการกระทำสำหรับบริหารหมู่ใหญ่คณะ พระวินัยเป็นกฎข้อบังคับที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติขึ้นจากธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง มีตั้งแต่อนาคาริยาวิสัย ได้แก่ วินัยของบรรพชิต คือ ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร สามเณรี และอาคาริยาวิสัย ได้แก่ วินัยของคฤหัสถ์ คืออุบาสก อุบาสิกา ได้แก่ศีล 5 และศีล 8 หรืออุโบสถศีล ตลอดถึงการเว้นจากอบายมุขต่าง ๆ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2559: 372)

1.3) ภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพ ในเรื่องนี้กล่าวถึงภูมิปัญญาที่มนุษย์ต้องเรียนรู้และศึกษาหลักธรรมไปในการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพ มีหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ได้ทรงแสดงถึงหลักธรรมที่เป็นแนวทางการดำเนินชีวิตไว้ เช่น แสดงถึงหลักความสุขของคฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือน ผู้ครองเรือนที่ถูกต้องตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา หรือตามหลักกฎหมายบ้านเมือง ย่อมจะได้รับความสุข 4 อย่าง คือ

- 1) อตติสุข สุขที่เกิดจากการมีทรัพย์
- 2) โภคสุข สุขที่เกิดจากการบริโภคใช้สอยทรัพย์สมบัติ
- 3) อนนสุข สุขที่เกิดจากการไม่ต้องเป็นหนี้เป็นสินคนอื่น
- 4) อนวัชชสุข สุขที่เกิดจากการประกอบกิจการงานที่ปราศจากโทษ (อง. จตุกก. 21/42)

อ้างอิงใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2509: 71)

นอกจากนี้ยังได้แสดงประโยชน์ในปัจจุบัน หรือทิวฐธัมมิกัตถะ 4 อย่าง ซึ่งผู้ครองเรือนที่จะได้รับความสุข 4 อย่างนั้นต้องมาจากกระทำในประโยชน์ทั้ง 4 ประการ ได้แก่

- 1) อุฏฐานสัมปทา สมบูรณ์ด้วยความขยันหมั่นเพียร
- 2) อารักขสัมปทา สมบูรณ์ด้วยความรักษทรัพย์สมบัติ
- 3) กัลยาณมิตตตา คบหาสมาคมกับคนดี และ
- 4) สมชีวิตา เลี้ยงชีวิตพอสมควรแก่กำลังทรัพย์ของตน (อง. อฏฐก. 23/294 อ้างถึงใน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2509: 67)

จะพบว่าหลักทิวฐธัมมิกัตถะ คือประโยชน์ในปัจจุบัน 4 ประการนี้ครอบคลุมหลักเศรษฐศาสตร์ แต่ของพระพุทธศาสนาเด่นกว่าเพราะมีการควบคุมด้วยคุณธรรม คือ

“อุฏฐานสัมปทา หรือผลิติกกรรม ต้องเป็นการกระทำอย่างมีสายตากว้างไกล มีปัญญาที่จะพัฒนาจนชำนาญ และเมื่อนำมาแห่งการสนับสนุนในด้านต่าง ๆ ตามอาชีพ อารักขสัมปทา และสมชีวิตา คือหลักบริโภคกรรมมีหลักการของความรู้จักประมาณ คือ มัตตัญญูตาเป็นตัวควบคุม กัลยาณมิตตตา หรือ หลักของปวิรรตกรรม และวิภาครกรรม อันจำต้องอาศัยความมีน้ำใจของความเป็นกัลยาณมิตร ซึ่งกลุ่มผลประโยชน์ทั้งสองฝ่ายจะต้องมีจิตสำนึกในทางที่เป็นมิตรกัน โดยแสดงความมีน้ำใจต่อกัน เพราะกลุ่มคนทั้งสองฝ่ายนั้นจะอิงอาศัย

กันจนไม่อาจแยกออกจากกันได้ ที่เป็นปัญหากันทุกยุคทุกสมัยเพราะความขาดแคลนน้ำใจของความเป็นมิตรต่อกันนั่นเอง” (พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตญาณโณ), 2537: 190)

ประโยชน์ทั้ง 4 อย่างนี้ คนโบราณท่านเรียกว่าเป็นหัวใจเศรษฐี ที่มีตัวย่อว่า “อุ อา กะ สะ” ซึ่งเป็นแนวทางชีวิตในปัจจุบันของคนที่จะอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข

นอกจากพระพุทธเจ้าทรงแสดงแนวทางการดำเนินในปัจจุบันแล้ว ยังได้ทรงแสดงแนวทางที่จะไปสู่โลกหน้าหรือประโยชน์ในโลกหน้าของผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ที่เรียกว่า สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เบื้องหน้า ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย หรือหลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สุขขั้นสูงขึ้นไป มี 4 ประการ ได้แก่

- 1) สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา
- 2) สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล
- 3) จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ และ
- 4) ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา (อง. อฏฐก. 23/297 อ้างถึงใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2509: 67 - 68)

สำหรับการประกอบอาชีพนั้น ในวชิชาสูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจกถกนิบาต พระสุตตันตปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 จ: 376) พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสถึงการค้าขายที่ชาวพุทธควรงดเว้นที่เรียกว่า “มิจฉาวณิชชา” คือการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด เพราะเป็นการเบียดเบียนตนเองให้ลำบาก และทำอันตรายต่อคนอื่น ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาควรงดเว้นจากอาชีพเหล่านี้ ซึ่งได้แก่

- 1) การค้าขายเครื่องประหาร ตลอดถึงอาวุธสงคราม
- 2) ค้าขายมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นการค้าขายเพื่อความเป็นทาส การค้าประเวณี ตลอดถึงการค้าขายแรงงานทาส

3) ค้าขายสัตว์เป็นสำหรับปรุงเป็นอาหาร แม้จะเป็นอาชีพที่ไม่ผิดกฎหมาย แต่ในแง่ของศีลธรรมแล้วถือว่าเป็นการละเมิดชีวิตสัตว์ทั้งนั้น

- 4) ค้าขายน้ำเมา หมายถึงรวมถึงสิ่งเสพติดนานาชนิด สรุปว่าไม่ขายสิ่งเสพติดให้โทษต่าง ๆ
- 5) ค้าขายยาพิษ เป็นเช่นเดียวกับพวกอาวุธ เพราะฆ่าคน สัตว์โดยส่วนเดียว

ยังมีหลักคำสอนอีกมากมายที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพ เช่น สัมมัตถะ 4 อิทธิบาท 4 พละ 5 ทิศา 6 อปริหานิยธรรม 7 มรรค 8 อกุศลกรรมมถ 10 เป็นต้น ที่เกิดเป็นภูมิปัญญาให้คนได้นำมาประพฤติปฏิบัติจนถึงปัจจุบัน

- 2) ภูมิปัญญาด้านมารยาทในการฉันและการดูแลสุขภาพอนามัยของพระสงฆ์

ในพระไตรปิฎกมีหลายเรื่องที่ได้กล่าวถึงหลักการและคำสอนที่เกี่ยวกับการมารยาทในการฉันและการดูแลสุขภาพอนามัยที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้และตรัสเป็นคำสอนไว้ จนพระสงฆ์ได้ยึดเป็นแนวปฏิบัติมาถึงปัจจุบันนี้ พระพุทธเจ้าได้แสดงมารยาทในการฉันของพระสงฆ์ไว้ซึ่งถือว่าเป็นสิกขาบทหรือศีลของ

พระภิกษุไว้ในสิกขาบทหมวดเสขิยะ กลุ่มโภชนปฏิสังยุตต์ไว้ เช่น ฉันทินพิณทบาทโดยความเคารพ ในขณะที่ฉันทินพิณทบาท ให้แลดูแต่ในบาตร ฉันทินพิณทบาทพอสมควรส่วนกับแกง ไม่ฉันทินแกงมากเกินไป ฉันทินพิณทบาทไม่ขยำแต่ยอดลงไป ไม่เอาข้าวกลบแกงและกับด้วยหวังจะได้มาก ไม่ขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อประโยชน์แก่ตนมาฉันทิน หากไม่เจ็บไข้ ไม่มองดูบาตรของผู้อื่นด้วยคิดจะยกโทษ ไม่ทำคำข้าวให้ใหญ่เกินไป ทำคำข้าวให้กลมกล่อม ไม่อ้าปากรอเมื่อคำข้าวยังมาไม่ถึง ไม่เอามือทั้งมือใส่ปากในขณะที่ฉันทิน ไม่พูดในขณะที่มีคำข้าวอยู่ในปาก ไม่ฉันทินโดยการโยนคำข้าวเข้าปาก ไม่ฉันทินกัดคำข้าว ไม่ฉันทินทำกระพุ้งแก้มให้ตุง ไม่ฉันทินปลางสะบัดมือปลาง ขณะฉันทินไม่ทำให้เมล็ดข้าวหกเรี่ยราด ไม่ฉันทินแลปลิ้น ไม่ฉันทินดงจับ ๆ ไม่ฉันทินดงชูด ๆ ไม่เลียมือ ไม่เลียบาตร ไม่เลียริมฝีปาก ไม่เอามือเปื้อนจบบาชนะน้ำ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2509: 23 - 24) นี้

นอกจากนี้พระพุทธเจ้ายังได้ทรงแสดงสิกขาบทที่เกี่ยวกับการดูแลสุขภาพอนามัยไว้ในสิกขาบทหมวดเสขิยะ กลุ่มปิกนกะ เช่น ห้ามพระภิกษุถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ และบ้วนน้ำลายในแม่น้ำ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2509: 25 - 26) ห้ามพระภิกษุฉันอาหารในภาชนะเดียวกัน ห้ามพระภิกษุดื่ม น้ำในถ้วยหรือใส่น้ำเดียวกัน ห้ามรับผู้เป็นโรคพึงรังเกียจ เช่น โรคเรื้อน เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา เป็นต้น ยังมีพระวินัยอีกหลายข้อที่เกี่ยวกับการดูแลสุขภาพอนามัย เช่น การรู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร การใช้ไม้สีฟัน การสวมรองเท้า การใช้ร่ม การนอน เป็นต้น

3) ภูมิปัญญาด้านการรักษาสิ่งแวดล้อม

พระไตรปิฎกได้แสดงถึงคำสั่งสอนที่นำสมัยเกี่ยวกับการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติเป็นสิกขาบทให้พระภิกษุได้ปฏิบัติ และทรงแสดงสั่งสอนไว้ในพระสูตรต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นคำสอนที่ทรงคุณค่าและเป็นภูมิปัญญาที่เกิดขึ้น แล้วส่งผลมาให้พระสงฆ์ได้อนุรักษ์รักษาสิ่งแวดล้อมจนถึงปัจจุบัน ในที่นี้จะนำคำสอนและบทบัญญัติบางประเด็นในพระไตรปิฎกมานำเสนอไว้พอสังเขป

ในพระวินัยปิฎก พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมไว้มากมาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ประมวลไว้ในหนังสือ นวโกวาท (หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี) ดังนี้

1) ภิกษุใดใช้ผ้ารองนั่งผสมไยใหม่ ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์ (2509: 7) พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทนี้ด้วยทรงมุ่งรักษาชีวิตของสัตว์ เพราะพระองค์ทรงมีพระมหากรุณาในหมู่สัตว์เป็นที่ตั้ง

2) ภิกษุใดขุดดินเอง หรือใช้ให้คนอื่นขุดดิน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (2509: 10) พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทนี้ เพื่อมุ่งรักษาชีวิตสัตว์และรักษาสภาพดินไว้ให้ปกติ

3) ภิกษุพราภฏคาม ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (2509: 11) ภฏคามคือพืชพันธุ์ในป่าทั้งหมด พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทนี้เพื่อช่วยอนุรักษ์ป่าไม้ให้เจริญเติบโต

4) ภิกษุใดรู้ยูนาน้ำมีสัตว์มีชีวิต รดหรือใช้ให้รดหญ้าหรือดิน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (2509: 12) พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทนี้มุ่งรักษาชีวิตของสัตว์ในน้ำไม่ให้ถูกฆ่าและยังช่วยรักษาความสมดุลทางธรรมชาติด้วยเพราะสัตว์น้ำบางจำพวกเป็นห่วงโซ่อาหารของกันและกัน

5) ภิกษุใดจงใจฆ่าสัตว์มีชีวิต ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (2509: 17) พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทนี้เพื่อป้องกันไม่ให้ภิกษุไปฆ่าสัตว์ ซึ่งไม่เหมาะสมกับสมณภาวะ และเพื่ออนุรักษ์สัตว์ป่าไม่ให้สูญพันธุ์ด้วย

6) ภิกษุพึงระลึกละอู่เสมอว่า เราจักไม่เห็นน้ำล้างบาตรมีเมล็ดข้าวลงในละอู่ที่บ้าน (2509: 24) การเห็นน้ำล้างบาตรไม่เป็นที่นับว่าได้ทำลายสภาพแวดล้อมให้เสื่อมโทรมเป็นบ่อเกิดแห่งโรค

จะเห็นได้ว่าพระวินัยปิฎก ได้แสดงถึงหลักคำสอนเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ที่พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหวังให้พระสงฆ์เป็นบุคคลตัวอย่างที่ดีแก่สังคม มีการดำรงชีวิตอย่างเรียบง่ายเกื้อกูลต่อธรรมชาติ นอกจากนี้ยังมีหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงส่งเสริมให้ปลูกสวน ปลูกป่า ซึ่งเป็นการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ดังเช่นที่พระองค์แสดงไว้ในวนโรปสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค พระสุตตันตปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ง: 145 - 255) ว่า ขนเหล่าใดสร้างอาราม ปลูกหมั้ว สร้างสะพาน และขนเหล่าใดให้โรงน้ำเป็นทาน และบ่อน้ำทั้งบ้านที่พักอาศัย ขนเหล่านั้นย่อมมีบุญ เจริญในกาลทุกเมื่อทั้งกลางวันและกลางคืน ขนเหล่านั้นตั้งอยู่ในธรรม สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไปสวรรค์ฯ

4) ภูมิปัญญาด้านความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

พระพุทธศาสนาเป็นบ่อเกิดของความเชื่อ ประเพณีและพิธีกรรมต่อสังคมมนุษย์หลายอย่าง เพราะวิถีชีวิตของคนนั้นได้เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาตั้งแต่เกิดจนตาย ดังนั้น พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของคนเราที่แสดงออกมาเป็นความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ และความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรมนั้น ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญอย่างหนึ่งในองค์ประกอบของพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธศาสนามีความเชื่อหรือศรัทธาเป็นต้นน้ำ มีประเพณีและพิธีกรรมเป็นต้นน้ำสนับสนุน ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้แสดงเรื่องราวต่าง ๆ ไว้มากมายมาเป็นความเชื่อ เป็นประเพณีและพิธีกรรมให้คนรุ่นหลังได้ประพฤติปฏิบัติและเกิดเป็นภูมิปัญญาในการดำรงชีพของคนในปัจจุบัน

4.1) ภูมิปัญญาด้านความเชื่อ

ความเชื่อที่มีอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด และความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ ในที่นี้จะแสดงเฉพาะเรื่องความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมไว้

ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) (2559: 3 - 4) กล่าวว่า กรรม คือการกระทำ หมายถึง การกระทำประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความจงใจหรือตั้งใจ ทำ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เช่น ขุดหลุมพรางดักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไปตาย ถือว่าเป็นกรรม แต่ขุดบ่อน้ำไว้กินใช้ สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่ถือว่าเป็นกรรม ว่าโดยสาระ กรรมก็คือเจตนา หรือเจตนาอันเองเป็นกรรม ทั้งนี้พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องกรรมไว้ ซึ่งมีพระพุทธภาษิตหลายแห่งที่แสดงเรื่องกรรมไว้ เช่น

กมฺมุนา วตฺตตี โลโก. สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม (ม.ม. 13/648. ขุ.สุ. 25/457)

กมฺมํ สุตเต วิชชติ ยทิทํ หีนปณฺธิตาย. กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลยและประณีตต่างกัน (ม.อุป. 14/385)

กल्याณการี กल्याณ ปาปการี จ ปาปกั. ผู้ทำกรรมดี ย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว (ส.ส. 15/333. ขุ.ชา.ทก. 27/84) เป็นต้น

คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรม ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนา ในพระไตรปิฎกได้จำแนกกรรมตามหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการให้ผลออกเป็น 12 อย่าง แบ่งเป็น 3 หมวด ๆ ละ 4 ข้อ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2559: 4) ได้แก่

- 1) กรรมให้ผลตามหน้าที่ มี 4 อย่าง ได้แก่
 - 1.1) ชนกกรรม คือ กรรมก่อให้เกิด
 - 1.2) อุปถัมภกรรม คือ กรรมอุปถัมภ์
 - 1.3) อุปปีฬกรรม คือ กรรมบีบคั้น
 - 1.4) อุปฆาตกรรม หรืออุปจเฉทกรรม คือ กรรมตัดรอน
- 2) กรรมให้ผลตามความหนักเบา มี 4 อย่าง ได้แก่
 - 2.1) ครุกรรม คือ กรรมหนัก ได้แก่อนันตริยกรรม
 - 2.2) อาจิณณกรรม หรือพุลกรรม คือ กรรมที่ทำจนเคยชิน
 - 2.3) อาสันนกรรม คือ กรรมที่บุคคลทำเมื่อจวนสิ้นชีวิต
 - 2.4) กตัตตากรรม คือ กรรมสักระหว่างทำ หรือทำโดยไม่มีเจตนา
- 3) กรรมให้ผลตามกาล มี 4 อย่าง ได้แก่
 - 3.1) ภูฏฐัมมเวทนียกรรม คือ กรรมให้ผลในปัจจุบัน
 - 3.2) อุปปัชเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป
 - 3.3) อุปปราปรเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลหลังจากอุปปัชเวทนียกรรม
 - 3.4) โอลสิกรรม คือ กรรมที่ไม่ให้ผล คือเลิกให้ผลนั่นเอง

คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมมีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายที่ เช่น ในจุฬกัมมวิมังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปปริยตนสกั พระสูตรต้นตปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ค: 251 - 257) ได้แสดงถึงเหตุที่บุคคลและสัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้วมีความแตกต่างกันเพราะกรรมของตน เหตุให้เกิดผลไม่ดี 7 อย่างและเหตุให้เกิดผลดี 7 อย่าง เหตุให้เกิดผลไม่ดี 7 อย่างได้แก่

- 1) คนมีอายุน้อย เพราะฆ่าสัตว์
- 2) คนมีโรคมาก เพราะเบียดเบียนสัตว์
- 3) คนมีผิวพรรณไม่สวย เพราะมักโกรธแค้นพยาบาท
- 4) คนมีศักดิ์ต่ำ เพราะมักริษยา
- 5) คนมีโรคภัยน้อย เพราะไม่เื้อื้อเพื่อเจื้องานผู้อื่น
- 6) คนเกิดในตระกูลต่ำ เพราะกระด้างถือตัว ไม่รู้จักอ่อนน้อม
- 7) คนโง่ เพราะไม่ได้ไ้ถามหรือแสวงหาความรู้

ส่วนเหตุให้เกิดผลดีก็ปฏิบัติตรงกันข้ามในทางที่ดีกับเหตุให้เกิดผลไม่ดีทั้ง 7 อย่าง

ในมหากัมมวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องกรรมและผลกรรมแก่พระอานนท์ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ค: 268 – 278) ไว้ดังนี้

1) ผู้ทำชั่วทั้งกาย วาจา และใจ ตายแล้วไปนรกก็มี เพราะบุคคลพวกนี้ได้ทำกรรมชั่วต่อเนื่องกันมาตั้งแต่อดีตชาติ จนถึงชาติปัจจุบัน

2) ผู้ทำกรรมชั่วทางกาย วาจา และใจ ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ก็มี เพราะพวกนี้ทำกุศลกรรมไว้มากมายในชาติก่อน ๆ กุศลกรรมนั้นยังมีแรงให้ผลอยู่ ส่วนกรรมชั่วที่เขาทำใหม่ยังไม่ทันให้ผล

3) ผู้ทำสุจริตทั้งกาย วาจา และใจ เมื่อตายไปแล้วไปเกิดในสวรรค์ก็มี เพราะบุคคลพวกนี้ ทำความดีติดต่อกันมาตั้งแต่อดีตชาติจนถึงปัจจุบัน

4) ผู้ทำสุจริต ทั้งกาย วาจา และใจ ตายแล้วไปนรกก็มี เพราะพวกนี้ได้ทำชั่วไว้มากในชาติก่อน ๆ อกุศลกรรมนั้นยังมีแรงให้ผลอยู่ กุศลกรรมที่เขาทำใหม่ยังไม่มีโอกาสให้ผล

4.2) ภูมิปัญญาด้านประเพณี

ประเพณีก็ถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่เกิดมาจากพระพุทธศาสนาเช่นกัน เพราะประเพณีนั้น เป็นเรื่องที่ยึดประเพณีปฏิบัติสืบ ๆ กันมาจนเป็นธรรมเนียมที่ได้ปฏิบัติร่วมกันในสังคม ในพระพุทธศาสนามีประเพณีที่เกิดมาจากหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล และคนรุ่นหลังนำมาปฏิบัติต่อจนเป็นภูมิปัญญาในปัจจุบัน ประเพณีที่สำคัญที่ถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่ควรรู้ ได้แก่ ประเพณีการไปกราบนมัสการสังเวชนียสถาน 4 ตำบล ประเพณีการกราบ การไหว้และการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ ประเพณีการเทศน์มหาชาติ ประเพณีวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ประเพณีการทอดกฐิน ทอดผ้าป่า เป็นต้น ในที่นี้จะแสดงประเพณีการไปกราบสังเวชนียสถาน 4 ตำบล และประเพณีการเทศน์มหาชาติ เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษาไว้

การไปกราบสังเวชนียสถาน 4 ตำบล ที่ประเทศอินเดีย เป็นเรื่องที่ชาวพุทธให้ความสนใจและเดินทางไปกราบทั้งไปเป็นคณะทัวร์และไปเฉพาะส่วนตัว จนกลายมาเป็นประเพณีเกิดขึ้นแล้ว ทั้งนี้เกิดมาจากความเชื่อในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า มีหลักคำสอนที่แสดงไว้ในมหาปริณิพพานสูตร ที่ฉนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ข: 308) ซึ่งเป็นพระสูตรเกี่ยวกับเหตุการณ์ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ได้แสดงเกี่ยวกับสังเวชนียสถาน 4 ตำบลไว้ว่า

“ครั้งนั้นพระอานนท์เถระเจ้าได้กราบทูลพระพุทธองค์ว่า ในกาลก่อนภิกษุทั้งหลายที่ได้แยกย้ายกันไปจำพรรษาอยู่ตามชนบทในทิศต่าง ๆ เมื่อสิ้นไตรมาสครบ 3 เดือนตามวินัยนิยมหรือออกพรรษาแล้ว ข้าพระองค์ทั้งหลายก็ย่อมจะเดินทางมาเฝ้าพระองค์เป็นอาจิณวัตร ก็เพื่อจะได้เห็น ได้เข้าใกล้ ได้อุปฐาก พระองค์ อันจะทำให้เกิดความเจริญทางจิต ก็มาบัดนี้เมื่อกาลแห่งการล่องไปแห่งพระองค์แล้ว ก็แล้วข้าพระองค์ทั้งหลายก็จะได้ไม่เห็น จะไม่ได้นั่งใกล้ จะไม่ได้สากัจฉา (สนทนาธรรม) เหมือนกับสมัยที่พระองค์ยังมีพระชนม์ชีพอีกต่อไป

เมื่อพระอานนท์กราบทูลดังนี้แล้ว พระตถาคตเจ้าได้ทรงแสดงสถานที่ 4 ตำบลว่าเป็นสิ่งที่ควรจะดู ควรจะได้เห็น ควรจะเกิดสังเวช (ความสลดใจกระตุ้นเตือนจิตใจให้คิดกระทำแต่สิ่งดีงาม) แก่กุลบุตร กุลธิดา ผู้มีศรัทธา คือ

1. สถานที่พระตถาคตเจ้าบังเกิดแล้วคือประสูติจากพระครรภ์มารดา ตำบลหนึ่งคืออุทยานลุมพินี
2. สถานที่พระตถาคตเจ้าตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณตำบลหนึ่งคือควงไม้โพธิ์ พุทธยา
3. สถานที่พระตถาคตเจ้ายังพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรให้เป็นไป หรือแสดงปฐมเทศนาตำบลหนึ่งคือ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี
4. สถานที่พระตถาคตเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ตำบลหนึ่ง คือ สาลวโนทยาน เมืองกุสินารา

อนึ่ง ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้มีศรัทธามายังสถานที่ 4 ตำบลนี้ ด้วยมีความเชื่อว่า พระตถาคตเจ้าได้บังเกิดขึ้นแล้ว ณ สถานที่นี้ พระตถาคตเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ณ สถานที่นี้ พระตถาคตเจ้าได้ให้พระอนุตรธัมมจักรเป็นไปแล้ว ณ สถานที่นี้ และพระตถาคตเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุแล้ว ณ สถานที่นี้

“ดูก่อนอานนท์ ชนเหล่าใดเที่ยวจาริกไปยังสังเวชนียสถาน 4 สถานที่ คือสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และเสด็จดับขันธปรินิพพาน เหล่านี้แล้ว หากมีจิตเลื่อมใส ชนเหล่านั้นทั้งหมด เบื้องหน้าแต่กาย เพราะกายแตก จักเข้าถึงสุคติคือโลกสวรรค์” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ข: 308)

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงสังเวชนียสถาน 4 ตำบลว่าเป็นที่ควรเห็น ควรดู ควรให้เกิดสังเวชของกุลบุตร กุลธิดา ผู้มีศรัทธา ดังนี้

นี้เป็นเหตุการณ์ที่แสดงสาเหตุของการไปกราบสังเวชนียสถาน 4 ตำบลที่ประเทศอินเดียของชาวพุทธ ซึ่งได้กลายมาเป็นประเพณีธรรมเนียมที่สืบทอดกันมา เมื่อถึงช่วงเวลาที่เหมาะสมระหว่างเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนมีนาคม ของทุกปี ชาวพุทธทั่วโลกจะมาราบบูชาสังเวชนียสถาน 4 ตำบลดังกล่าว

อีกประเพณีหนึ่งซึ่งมีที่มาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาคือการฟังเทศน์มหาชาติ หรือประเพณีบุญเผดฟังเทศน์มหาชาติ โดยเฉพาะในสังคมไทยได้สืบทอดกันมาเป็นเวลาช้านาน และได้กลายมาเป็นประเพณีประจำเดือนของสังคมไทยแล้ว ประเพณีการเทศน์มหาชาติถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่มาจากหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ที่แสดงถึงประวัติเรื่องราวของพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญทานบารมี เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ประวัติเรื่องราวก่อให้เกิดการเทศน์มหาชาติมีปรากฏในมหาเวสสันดรชาดก อรรถกถาหมานิบาตชาดก ขุททกนิกาย ชาดก พระสุตตันตปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ข: 599 - 814) ดังนี้

“สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าพร้อมพระสงฆ์สาวกจำนวนมากได้ เสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อแสดงธรรมโปรดพระญาติ ชาวทราบถึงพระเจ้าสุทโธทนะ พระพุทธบิดาและพระญาติต่างมีความยินดี ได้ไปถวายการต้อนรับ เมื่อพระญาติได้เห็นพระพุทธองค์ผู้มีรูปงาม มีพระชนมายุรุ่งเรืองคราวเดียวกันกับบุตรธิดาของตนก็ไม่ถวายความเคารพ คงมีแต่พระราชกุมารหนุ่ม ๆ เท่านั้นที่ถวายความเคารพ พระพุทธองค์เห็นเช่นนั้นจึงทรง

แสดงบารมี เข้าสู่ถ้ำแล้วลอยขึ้นเหนือพระญาติ พร้อมแปลงพระฉัพพรรณรังสีรุ่งเรืองสว่างรอบพระองค์ เป็นที่อัศจรรย์ยิ่งนัก พระพุทธบิดาทอดพระเนตรเห็นเช่นนั้นจึงยกพระหัตถ์ขึ้นถวายความเคารพและตรัสสรรเสริญ พระพุทธองค์ว่า ในครั้งที่พระพุทธองค์ยังทรงพระเยาว์ ได้เชิญเสด็จพระพุทธองค์เข้าไปนมัสการชฎิลดาบส ครั้งนั้นพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงพระบารมีลอยขึ้นเหนือเศียรเกล้าของชฎิลดาบส ครั้งนั้นพระพุทธบิดาก็ได้ถวายความเคารพไปแล้วครั้งหนึ่ง ครั้งที่สองเมื่อพระพี่เลี้ยงได้เชิญเสด็จพระพุทธองค์ไปในพิธีอุปสมบทจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ณ ท้องสนามหลวง โดยให้บรรทมอยู่ใต้ต้นหว้า (ชมพู) ในครั้งนั้นแม้จะวันบ่ายคล้อยไปแล้ว แต่เงาไม้ไม่ได้คล้อยตามไปด้วย กลับทำหน้าที่ประจุมั่นกั้นพระองค์ไว้ ไม่ให้โดนแสงตะวัน พระพุทธบิดาได้ถวายความเคารพเป็นครั้งที่สอง และครั้งนี้เป็นครั้งที่สาม ทำให้พระญาติทุกพระองค์ถวายความเคารพ ขณะนั้นก็บังเกิดฝนโบกขรพรรษ ซึ่งมีน้ำฝนสีแดงใสบริสุทธิ์ตกลงมา หากพระญาติคนใดต้องการให้ฝนสีแดงถูกต้องกายก็จะเป็นไปดังปรารถนา พระพุทธเจ้ากลับเข้าพระราชวัง ฝ่ายสงฆ์ได้ประชุมสมณากันถึงความอัศจรรย์ที่เกิดขึ้น พระพุทธองค์ตรัสว่า ฝนโบกขรพรรษนี้เคยมีมาแล้วในอดีต จากนั้นจึงตรัสเรื่องพระเวสสันดรว่า

พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นพระเวสสันดร พระองค์ทรงประสูติในวันที่พระราชบิดาทรงทำประทักษิณพระนคร และพระราชมารดากำลังเสด็จชมร้านตลาด จึงได้ทรงพระนามว่า เวสสันดร พระองค์พอพระทัยในการบริจาทานอย่างมาก กระทั่งถูกพระบิดาเนรเทศออกจากเมืองเพราะทรงบริจาทานช้างชื่อ ปัจฉัยนาเคน พระเวสสันดรทรงพาพระนางมัทรี พระโอรสและพระธิดา ดำเนินด้วยพระบาทผ่านเมืองเจตราชไปถือเพศเป็นฤาษี ณ บรรณศาลาที่เขาวงกต เสวยผลหมากรากไม้เป็นอาหาร ผ่านไป 7 เดือนพราหมณ์ขอทานชื่อ ชูชก เดินทางไปขอพระโอรสและธิดา คือ ชาลี และ กัณหา เพื่อนำไปเป็นทาสรับใช้ พระองค์พระราชทานให้ วันรุ่งขึ้นท้าวสักกเทวราชแปลงเป็นพราหมณ์มาขอพระนางมัทรี พระองค์ก็พระราชทานให้อีก พราหมณ์ชูชกพาสองกุมารเดินทางไปถึงเมืองเชตุตร พระเจ้าสุยชัยทรงเห็นเข้าจึงให้นาพระราชทรัพย์มาไถ่พระราชนัดดา ต่อมาได้ให้พระราชนัดดานำทางไปรับพระเวสสันดรกลับนคร เมื่อพระเวสสันดรเสด็จกลับพระนคร ฝนแก้ว 7 ประการได้ตกลงมาทั่วพระนคร พระองค์ทรงปกครองแผ่นดินโดยธรรม ทรงบริจาคมหาทานและรักษาอุโบสถศีลตลอดพระชนมายุ หลังจากสวรรคตแล้วจึงไปสู่สวรรค์ชั้นดุสิต”

ในมหาเวสสันดรชาดก อรรถกถาถามหานิบาตชาดก ขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ช: 599 - 814) ได้อธิบายถึงเรื่องราวของพระเวสสันดรออกเป็น 13 กัณฑ์ และนำมาใช้ในการเทศน์มหาชาติ

นอกจากประเพณีแล้ว พิธีกรรมก็เป็นภูมิปัญญาที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนาเช่นกัน ซึ่งมีแสดงไว้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาด้วย พิธีกรรมคือพฤติกรรมที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อความเชื่อในศาสนาของตน และพิธีกรรมเป็นแบบอย่างหรือแบบแผนที่ควรปฏิบัติทางศาสนา ส่วนมากจะเกี่ยวข้องกับการวิธีการดำรงชีวิตประจำวัน ในพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดเป็นการประกอบพิธีกรรมขึ้นในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่เกิดจากพระไตรปิฎก พิธีกรรมที่เกิดขึ้นมาจาก

อิทธิพลหลักคำสอนในสมัยพุทธกาลและได้ถูกนำมาปฏิบัติถึงปัจจุบัน เช่น พิธีการสวดมนต์ พิธีการอุปสมบท พิธีถวายสังฆทาน พิธีการทำบุญวันสำคัญ พิธีฟังธรรมในวันธัมมัสสวนะ เป็นต้น

ในที่นี้จะแสดงพิธีการอุปสมบท และการสังฆทาน มาเป็นตัวอย่างพอสังเขป การอุปสมบทหรือการบวช รวมทั้งเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับการบวช เช่น การบวชด้วยญัตติจตุตถกรรม การบวชเป็นสามเณร ผู้ที่ห้ามบวช วิธีการในการอุปสมบท เป็นต้น แสดงไว้คัมภีร์มหาวรรค มหาขันธกะ พระวินัยปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ก: 50 - 359) ได้แสดงเรื่องราวเกี่ยวกับการบวช เช่น ห้ามบวชให้กับคนลักษณะต่าง ๆ เช่น ห้ามบวชคนเป็นโรคร้ายแรง 5 ชนิด ห้ามบวชให้ข้าราชการ ห้ามบวชให้โจร ห้ามบวชผู้ติดหนี้ เป็นทาส ห้ามบวชผู้มีอายุยังไม่ครบ 20 ปี ห้ามบวชกะเทย ห้ามบวชผู้ฆ่ามารดาบิดา ห้ามบวชคนมีอวัยวะ 2 เพศ เป็นต้น จากหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้นี้ การอุปสมบทจึงมีระเบียบแบบแผนขั้นตอนพิธีกรรมที่ถูกต้อง

ส่วนพิธีกรรมถวายสังฆทาน มีแสดงไว้ในทักษิณวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ค: 391 - 397) ซึ่งเป็นมูลเหตุที่ทำให้ชาวพุทธนิยมทำบุญสังฆทานกัน โดยเชื่อว่าถวายสังฆทานจะได้านิสงส์มากกว่าทานอื่น มีเนื้อหาโดยย่อว่า

“ในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมอยู่ ครั้นนั้นทรงประทับอยู่ ณ วัดนิโครธาราม กรุงกบิลพัสดุ์ พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระมาตุจฉาของพระพุทธเจ้า ได้เกิดศรัทธาแรงกล้า ทรงทอจีวรด้วยพระองค์เอง เพื่อนำมาถวายแก่พระพุทธเจ้า แต่พระพุทธองค์ทรงตรัสให้พระนางมหาปชาบดีโคตมีนำผ้านดังกล่าวไปถวายแก่สงฆ์เพราะมีานิสงส์มากกว่า”

จากนั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงปาฏิปุคคิกทาน 14 ประเภท และสังฆทาน 7 ประการ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533 ค: 391 - 397) คือ

- 1) ให้ทานในสงฆ์ 2 ฝ่าย (ทั้งฝ่ายภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์) มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข
- 2) ให้ทานในสงฆ์ 2 ฝ่าย ในเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว
- 3) ให้ทานในภิกษุสงฆ์ ในเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว
- 4) ให้ทานในภิกษุณีสงฆ์ ในเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว
- 5) เผด็จสงฆ์ว่า ขอได้โปรดจัดภิกษุและภิกษุณีจำนวนเท่านี้ ขึ้นเป็นสงฆ์แก่ข้าพเจ้าแล้วให้ทาน (ให้ทานโดยให้คณะสงฆ์เป็นผู้เลือกพระภิกษุและพระภิกษุณีที่จะรับถวายทานเอง)
- 6) เผด็จสงฆ์ว่า ขอได้โปรดจัดภิกษุจำนวนเท่านี้ขึ้นเป็นสงฆ์แก่ข้าพเจ้า แล้วให้ทาน
- 7) เผด็จสงฆ์ว่า ขอได้โปรดจัดภิกษุณีจำนวนเท่านี้ขึ้นเป็นสงฆ์แก่ข้าพเจ้า แล้วให้ทาน

โดยได้ตรัสว่าแม้ในอนาคตกาล การถวายสังฆทานแม้แก่พระสงฆ์ผู้ทุศีล ก็ยังนับว่ามีผลนับประมาณมิได้ และปาฏิปุคคิกทานทั้งปวงในบุคคลใด ๆ มีพระพุทธเจ้าเป็นอาทิ ก็ไม่สามารถมีผลเทียบเท่าสังฆทาน 1 ใน 7 ประการดังกล่าวได้เลย การถวายสังฆทานจึงกลายมาเป็นภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกดังที่แสดงมา

สรุป

พระไตรปิฎก เป็นแหล่งบรรจุความรู้ทุกศาสตร์ที่ควรแก่การเรียนรู้ เป็นภูมิปัญญาที่ได้รับการสืบทอดต่อกันมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าจนมาถึงปัจจุบัน โดยเป็นภูมิปัญญาที่แสดงถึงความรู้ด้านภาษาและวรรณกรรม ความรู้ด้านการจัดระเบียบสังคม ความรู้ด้านการประพฤติปฏิบัติตนที่ถูกต้องและแสดงถึงวิถีชีวิตของพระสงฆ์และฆราวาสด้านความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ

กล่าวได้ว่าพระไตรปิฎกจึงเป็นภูมิปัญญาแห่งการเรียนรู้สำหรับบุคคลทั่วไป ที่ควรแก่การศึกษาเล่าเรียนและนำไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตและพัฒนาสังคม การได้ศึกษาพระไตรปิฎกจึงเป็นการสร้างภูมิปัญญาให้เกิดแก่ตนเองและถ่ายทอดความรู้ไปสู่คนอื่น ทั้งจะเป็นการได้ศึกษาหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา การเผยแผ่หลักคำสอนและการสืบทอดพระพุทธศาสนาในเจริญมั่นคงตลอดไป

เอกสารอ้างอิง

- กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2545). *เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2541). *พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2554). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 17). กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2559). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 28). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตฺตยาโณ). (2537). *นิเทศธรรม*, กรุงเทพมหานคร: อีรพงษ์การพิมพ์
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2533 ก). พระวินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม 4 ภาค 1. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด 91 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2533 ข). พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม 2 ภาค 1. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด 91 เล่ม. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2533 ค). พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่ม 3 ภาค 2. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด 91 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2533 ง). พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม 1. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด 91 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2533 จ). พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉกกนิบาต เล่ม 3. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด 91 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- มหาวิทยาลัย. (2533 ฉ). พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต เล่ม 4. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด 91 เล่ม. กรุงเทพมหานคร:มหาวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัย. (2533 ช). พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม 4 ภาค 3. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด 91 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2509). *นวโกวาท (หลักสูตรนักระรรมชั้นตรี)*. (พิมพ์ครั้งที่ 64). กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2553). *คำบรรยายพระไตรปิฎก*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพมหานคร: สถาบันบันลือธรรม.